

A KÉSŐ-BAROKK SZÉPPRÓZA (TARNAI ANDOR)

Mikes és Faludi művei mellett a barokk hanyatló periódusában a magyar nyelvű nemesi széppróza számos további alkotással dicsekedhet. Eredeti munka egy sincs közöttük, s ezért nem a Mikes-levelek, hanem Faludi fordításainak rokonságába tartoznak: jórészt az előző periódus jezsuiták által művelt politikai-moralizáló prózájának magyar nyelvű folytatásai. Az effajta irodalom művelői – miként Faludi – nemcsak latinból, hanem élő nyelvekből is fordítanak, s a helyes viselkedés és kíváncsi politikai magatartás szabályait már nem óhajtják az egyházi erkölctanból levezetni. A nemesi olvasmánynak szánt alkotások szerzői részben a birtokos nemességből kerültek ki, más részük viszont a laicizálódó egyházi értelmiség soraiba tartozik. Ez utóbbiak közül többek (pl. Illei, Bod stb.) munkásságával – annak nagyobb és jelentősebb részének tárgyalása kapcsán – az elvilágiasodó egyházi literatúra keretében is találkozni fogunk.

A moralizáló széppróza leggyakrabban alkalmazott formái közé tartozott a Faludi által kedvelt *maxima*, azaz valamely tétel rövid, tömör, meglepő megfogalmazása; az *apophtegma*, amit "ékes és éles mondás" vagy egyszerűbben ⁵⁴⁵"ékes mondás" kifejezéssel értelmeztek magyarul, és nem más, mint híres – nagyrészt ókori – személyek egy-egy találó, szellemes megjegyzése miniatűr történet csattanójaként alkalmazva; valamint a rövid, választékosan megfogalmazott *elmélkedés*. Ezek mellett tűnnek fel az elbeszélő széppróza különböző nemei: az *oktató mese*; az életbölcsségre tanító *anekdota*; a tanulssággal szolgáló *novella*; s a nagy jövő előtt álló *regény* közéleti szereplésre nevelő típusai: a politikai és a hősi-gáláns román. Mai fogalmaink szerint e műfajokból csak az epikus jellegűeket tekintenénk a szó igazi értelmében szépirodalomnak, a 18. század írói azonban nem láttak elvi különbséget a moralizáló és elbeszélő szövegek között. De természetesen csak akkor, ha magas stílári színvonaluk következtében az elmélkedő írások a gyönyörködtetésre is alkalmasak voltak, illetve ha a meséknek, anekdotáknak, regényeknek a szórakoztatáson túl határozott nevelő célzatuk is volt. Az alábbiakban ismertetésre kerülő prózairodalom ezeknek az igényeknek felelt meg: a tanítás és gyönyörködtetés egysége s e két szempont egyensúlya a maximákban éppúgy érvényesül, mint a regényekben.

Maximák és apoftegma

Az erkölcsi-politikai maximák magyar tolmácsolására – Gracian-fordításával – Faludi adott utolérhetetlen példát korának; a többi író az ő stíluseszközeivel s részben hatására próbálta meg az idegen szövegek stílári eleganciáját magyar nyelven tolmácsolni. Közéjük tartozott az iskoladrámáiról is nevezetes Benyák Bernát (1745–1829), aki a francia David Augustin de Brueys (1640–1723) 385 maximáját adta ki *Okos elmének mulatozásai* (Pest 1783) címmel. Az eredetit azért szerette meg a piarista fordító, mert elmés és gyönyörködtető volt, s úgy találta, hogy annak tanácsaira "nagy szükségünk vagyon ma a szörnyű romlottságnak közepette". A magyar kiadást a szülőknek és az ifjúságnak szánta: az előbbieknél fiaik nevelésében akart segíteni, az utóbbiaknak utat akart mutatni a "szív tökéletességére" és az éles elme "eszes gondolatokkal való kiszépítésére", hogy ezúton a társadalomnak "hasznos és igen is érdemes tagjaikká tegyék magokat". Nyelvileg teljes purizmust valósított meg: az egyetlen mágnés-kő kivételével idegen szót nem hagyott meg, az eredeti stílusát rövid, velős, közmondásszerű fordulatokkal igyekezett visszaadni.

A kor szentencia-gyűjteményei között Robert Dodsleynek Faludi által is lefordított könyve lett a legnépszerűbb (*The oeconomy of human life*). Faludit megelőzve Horányi Elek piarista irodalomtörténész (*A bölcsségnek és jó erős erkölcsnek könyve*, Pozsony 1774), Saur Jozefa (*A böcsületes embernek kézikönyve*, Kolozsvár 1776) és Sófálvi József (*Oeconomia vitae humanae* (Az emberi élet ökonómiaja), Kolozsvár 1777) jelentette meg magyarul, és még 1815-ben is akadt fordítója (Csányi János: *Az indiai bölcse*). Míg Faludi Gracian maximáinak stílusában szólaltatta meg ezt az áltibeti erkölctant, Horányi Elek

– német eredetijének megfelelően – az ótestamentumot utánzó ritmikus prózában.

546 Ugyancsak angol eredetire megy vissza Gánóczy Antal († 1790) érsekújvári plébános, majd nagyváradi kanonok németből fordított latin könyve, a *Prudentia humana* (Emberi bölcsesség), (Nagyszombat 1762). Gánóczy kihagyott az eredetiből, mert nem mindenben értett vele egyet; kibővítette viszont "ékes és éles" mondásokkal (apofteg mákkal), főként ókori szerzőkből és Erazmusból. A latin kiadványt Horvát József fordította magyarra *Emberi okosság* (Buda–Nagyszombat 1781) címmel, előszavában jól rávilágítva az ilyen műveket kedvelő közönség ízlésére: "Úgy tetszik, e mostani bölcselkedő világnak semmi hasznosabbat és gyönyörködtetőbbet nem lehet szemei eleibe tenni, mint amikor valami fontos állapot világos és rövid summában, illendő osztással, rendenként napfényre bocsáttatik. Minthogy az efféle írásnak módja cselekszi, hogy a munka ízes kedvességgel, helyesen megértessék, és emlékezetben könnyen megtartassék." A Gánóczy által forrásként használt erasmusi *Apophtegma*knak Lethenyei János (1723–1804) szigetvári plébános személyében akadt fordítója (*Apophtegmata azaz ékes és éles rövid mondások*, Pécs 1785).

Az élet bölcsesség egyes tételeit igazoló elmélkedések egyre jobban telítődtek anekdotikus elemekkel. Jó példa erre Illei János jezsuita drámaíró munkája, a svéd O. J. Oxenstierna rövid elmélkedésekből álló francia könyvének a fordítása: *Különbféle válogatott elmefuttatások* (Pozsony 1790). Az olvasó figyelmébe azzal ajánlotta a "válogatott, szép, nyájas" gondolatokat, hogy pihenő óráiban hasznosan múlassa magát. A 68 vegyes tárgyú elmefuttatásban szó kerül az emberről, az egyedüllétről, a szerencséről, tréfáról, kétségbeesésről, restségről stb., a fejtegetések azonban soha sem elvontak, az előadás érthető, s át van szöve jórészt ókori eredetű példákkal. A maxima, apoftegma és anekdota keverékének ifjúsági változatoként, a "nemes szívnek képzésére" jelent meg a délnémet Matthias von Schönberg (1743–1792) könyve *Jeles gondolatok rövid történetekkel* (Kolozsvár 1777) cím alatt. A "jeles gondolatok" ugyanis fogalmazott erkölcsi tételeket jelentenek; ezeket követték illusztráló anyagként a "rövid történetek", vagyis az anekdoták. A magát meg nem nevező fordító, az elmesség híve és tisztelője, a magyar változattal túl akart tenni az eredetin: egyes részeket versbe foglalt, és növelte az anekdoták számát, hogy még gyönyörködtetőbbé tegye a könyvet.

Tanulságos történetek

A szellemes és szórakoztató oktatás legnépszerűbb eszközei, a morális tanulságokkal szolgáló apró történetké (példák, mesék, anekdoták) nemcsak elmélkedések és maximák illusztrációiként, hanem önálló gyűjtemények alakjában is megjelentek. Közvetlen előzményüknek Taxonyi János erkölcsjavító példatára (1740) tekinthető, ennek egyházas-jezsuita szemléletét az újabb gyűjteményekben azonban a világias életbölcsesség váltotta fel, s jobban előtérbe került bennük a mulattató célzat. Ilyen könyv a tudós Bod Péter *Szent Hilarius*a (H. n. 1760), mely alcíme szerint "szívet vidámító, elmét élesítő, kegyességre serkentő, rövid kérdésekbe és feleletekbe foglalt dolgok"-at foglal magában.

547 Bod tizenhárom fejezetre osztott könyve 508 kérdésben szól a férfiak és asszonyok cselekedeteiről, a gazdagságról és szegénységről, a vallásról, a tanulásról, a tudományokról, az időről, a bűnről, a világról, a halálról stb. A *Hilarius* "nagy részén a más nyelveken kiadott, ártatlan mulatságra és elme élesítésre íratott könyvekből" van összeszedve; fő forrása egy német "curiosa questio"-gyűjtemény: Johann Heidfeld terjedelmes találós-mesekönyvének, (*Sphinx theologico-philosophica* (Teológiai és filozófiai szfinx), 1600) kilencedik kiadása. A német prédikátorszerző Szenci Molnár Albert jó ismerőse volt, Bod figyelme talán nagy magyar elődje hagyatékának feldolgozása során terelődött könyvére. Külföldi mintái mellett Bod Péter magyar forrásokból, főként történeti művekből is szedgetett anyagot, sőt a szájhagyományból is merített; említi Toldi Miklóst, Mátyás királyt stb.

A gyűjteményben keveredik a vallás-erkölcsi célzatosság és a profán, világias jelleg: az enciklopédikus anyag filozófiai alapvetése a református ortodoxiában gyökerezik, a nemeseiket, polgárokat, papokat, orvosokat, uzsorás gazdagokat és "Éva paradicsomi köntösében" kísértő asszonyokat megcsipkedő szatirikus-humoros történetek viszont kellemes szórakoztató olvasmányok. A kurta történeteket Bod

világosan tagolja és a csattanókat jól előkészíti; eleven előadását szólásokkal és közmondásokkal, ízes népnyelvi stílusfordulatokkal, táj szavakkal (kicsoronkál, baglyoskodtanak), latin parabolákkal fűszerezi. A tanulságos történetek iránt megnövekedett igény újra időszerűvé tette az ezópusi oktató mesét. Több gyűjteményük is megjelent: *Ezsópusnak százötven meséi* (H.n. 1767), *Különb-különb féle autoroknak görög és deák nyelvből... most újra magyar nyelvre fordítottatott meséik* (Kolozsvár 1777). A legigényesebb Németh Antal *Ezsópus élete és fabulái* (Bécs é. n.) című kötete volt, melynek szövegét és a mesék után álló "tanítást" a francia J. B. Morvan Bellegarde abbé (1648–1734) kiadásából (1709) vette át a fordító. A szép megformálásra való leplezetlen törekvéssel a korábbi fordításokat akarta kiszorítani: eleink "a magát gyönyörködtető nyelv kedvességét nem ismerték" – írja – ő viszont az új idők "szép gyönyörködtetéssel serkedező kedvességéhez" szabta stílusát.

A tanító célzatú anekdoták és mesék fordítás-gyűjteményei mellett a rokokó periódusban kifejlődött egy egészen más jellegű anekdota-irodalom is: a közszájon forgó tréfás történetek gyűjtése és az életben ellesett furcsa esetek anekdotává formálása. Az efféle tevékenység – melynek legjelentősebb alakja Hermányi Dienes József volt – azonban a korabeli irodalom egészen más, népszerűbb szférájába tartozott, minthogy tudatosan mellőzte mind a tanító-moralizáló tendenciát, mind pedig a finom "úri" stílusra való törekvést. A most tárgyalt tanulságos történetek nincsenek rokonságban ezzel az *eredeti* magyar anekdota-irodalommal, hanem a következő időszak felvilágosodott szellemű mese-fordításainak, például Pétzeli József vállalkozásának az előfutárai.

548A regény kezdetei

A magyar regény története a 18. század közepétől követhető nyomon folyamatosan. Az első hazai regények leggyakrabban történeti vagy mondai környezetben, esetleg képzelt országban játszódtak; szépirodalmi eszközökkel – gyakran igen komoly stílusművészettel – politikai tanácsokat tartalmaztak, vagy az eszményi államot ábrázolták; tendenciájukkal pedig az abszolutizmus, illetve már a felvilágosodott abszolutizmus útját egyengették. A műfajt nálunk a jezsuiták honosították meg, természetesen latinul, még akkor is, ha a művek eredetileg modern nemzeti nyelvűek voltak. A szöveghűség tekintetében igen különböző magyar változatok olykor verses formában készültek, mivel irodalmunkban a terjedelmes prózai elbeszélésnek még nem volt hagyománya, s a szerényebb műveltségű olvasóközönség a hosszabb lélegzetű epikát csak Gyöngyösi-strófákban tudta elképzelni. A magyar regény fejlődése szempontjából természetesen a prózai fordítások a jelentősek.

A Magyarországon ismert politikai regények közül François Fénelon (1651–1715) világhírű munkája, a *Les aventures de Télémaque* (Télémaque kalandjai), (1699) volt a legnépszerűbb. A könyv Homérosz *Odüsszeiájához* kapcsolódva Odüsszeusz fiának, Télemakhosznak utazásáról szól, s ragyogó stílusa mellett az abszolutizmust támogató állambölcseletével hódított. Már Rákóczinak is kedves olvasmányai közé tartozott, a 18. század közepén jól illeszkedett a terézianus politikához, a jozefinisták pedig uralkodójuk egész felvilágosult programját megtalálták benne.

A hazai nemesi közönség jezsuita nyomda kiadásában latinul ismerkedett meg vele (Kassa 1750, 1751, 1755, 1764), magyar prózában pedig elsőnek Haller László (1717–1751) máramarosi főispán szólaltatta meg, aki francia eredetiből dolgozott ugyan, de tekintetbe vette a latin szöveget is. Könyve *Telemakus bujdosásának története* (Kassa 1755) címmel jelent meg Barkóczy Ferenc költségén; olvasottságát a gyors egymásutánban következő kiadások (1758, 1770, 1775) tanúsítják. A kortársak nagyra értékelték Haller fordítását, Bessenyei György és Báróczy Sándor is elismeréssel nyilatkoztak róla; csak később, Kazinczy vette észre, hogy a magyar változatban Fénelon "gyönyörű egyszerűsége cifrává s bugyogó beszéddé változott", vagyis barokk színezetűvé vált. Fénelon regényét Hallerral kb. egyidőben (1753) Zoltán József (1712–1763) kolozsvári orvos is lefordította, de munkája csak 20 év múlva jelent meg nyomtatásban. (*Telemakusnak az Ulisses fiának bujdosásai*, Kolozsvár 1783). Hriágyel Márton († 1763) sajpöspöki plébános viszont Gyöngyösi mintájára *Magyar versekben foglaltatott Telemakust* (1756) írt. Latin közvetítéssel jelent meg először a magyar közönség számára a francia Marmontelnek (1723–1799)

a maga korában nagyon híres *Belisaire*je (1767). Fordítója, a jezsuita Horváth Mihály (1728–1810) azzal ajánlotta olvasóinak, hogy a regény méltó versenytársa Fénelon *Télémaque*jának. (*Bélisarius*, Bécs é. n.; vsz. 1771). A regényben Bélisaire, Justiniánus császár koholt vádak alapján börtönbe vetett és megvakított, de a méltánytalanságot megbocsátó hadvezére osztogatja politikai tanácsait Tiberius, a trónörökös számára. A regény két magyar fordítása a francia eredetiből készült; az egyik Vargyasi 549Dániel Istvánnak († 1772), az emlékiró unokájának a munkája, aki "oskolai tanulásbéli gyakorlásaitól engedtetett üres óráin", 1769-ben fordította (*Belisarius*, Kolozsvár 1776); a másik Zalányi Péter felvinci református paptól származik, aki korábban Lázár János házában nevelősködött (*Bélizárus*, Kolozsvár 1773). Stílusa mindkettőnek terjengős, meg sem közelíti a kor jobb magyar prózáját.

A modern politikai regény sikere nyomán új életre keltek a régiek is. Xenophon *Kyropaideiá*ját (Kürosz nevelése) Szigeti Sámuel szászvárosi református pap kéziratban maradt fordítása (1781) után Szilágyi Sámuel (1719–1785) református püspök és fia, Márton ültette át magyarra (*Cziropedia*, Nagykároly 1784). Az indiai *Pancsatantrát*, melyet Rosnyai Dávid korábban török változatból tolmácsolt, a Fénelon-fordító Zoltán József olasz szövegből kezdte fordítani, de halála (1763) miatt munkáját Csehi András fejezte be francia eredetiből (*Bidpai és Lokman indiai históriái és költött beszédei*, Kolozsvár 1783); közben azonban megjelent már Patay Sámuel latinból készült fordítása (*A régi indusok bölcselkedések*, Eger 1781).

A regény hősi és gáláns típusának első nálunk megjelent képviselője, a jezsuita Guillaume de Waha-Baillonville (1615–1690) *Labores Herculis Christiani* (1673) című könyve volt, melynek magyarországi lenyomatai is (Kassa 1747, Kolozsvár 1749) ismereteseek. Magyarra – az első hazai latin kiadás után húsz évvel – Gerő György (1733–1768) jezsuita fordította *Keresztény Herkulesnek Bullióni Godofrednek hadi munkái* (Kassa 1768) címmel. Bouillon Gottfried regényes élettörténetébe a szerző szerelmi motívumot is becsempészett és úgy rendezte az eseményeket, hogy főhősét mint a gáláns lovag típusát szerepeltethesse. Godofred udvari ízlés szerint megalkotott jelleme tette időszerűvé Magyarországon a könyvet, melyből 1798-ban egy másik, kéziratban maradt fordítás is készült.

A heroikus regény legnépszerűbb képviselője, Jean Barclay (1582–1621) öt könyvből álló híres *Argenise* (1621) nálunk ugyan nem jelent meg nyomtatásban, de tudjuk, hogy már a 17. század második felétől ismerték, s megvolt Apafi Mihály és Bercsényi Miklós könyvtárában. Meséje szerelmi történet: Argenisnek, Meleander szicíliai király leányának kezéért hárman versengenek, míg cselszövények és küzdelmek sorozata után a hősnő végre eléri boldogságát és Poliarchusé lesz. Politikai tendenciájával a regény egyfelől az uralkodók éleslátását kívánta erősíteni, másfelől az alattvalókat a fejedelem iránti tiszteletre oktatta. Hriágyel Márton verses tolmácsolása (1754–1757) és kéziratban maradt prózai fordítások után (1773, 1781) az *Argenis* csak 1792-ben jelent meg magyarul – egyszerre két változatban is: a Mikes-rokonsághoz tartozó Boér Sándor erdélyi földbirtokos egyharmadára rövidítve adta, Fehér Antal a teljes szöveget lefordította. A hősi-gáláns regénytípus teljesen világi változatát Mészáros Ignác németből fordított *Kártigámja* (Pozsony 1772) képviseli; első regényünk, amely a női olvasóközönséget is meghódította, és nyelvével, stílusával széles körben terjesztette el a divatos társalgási formákat.

A latin nyelvű barokk regény, illetve a magyarra fordított politikai és hősigáláns román hagyományai Dugonics András erősen konzervatív szellemű regényíró munkásságában teljesedtek ki – már a felvilágosodás évtizedeiben. 550Első heroikus regényét még latinul írta (*Argonauticorum, sive de vellere aureo libri XXIV* (Az argonauták vagy az aranygyapjáról, 24 könyv), Pozsony–Kassa 1778), s csak jóval később adta ki magyar változatban is (*Gyapjas vitézek*, Pozsony–Pest 1794). Legnagyobb sikerű műve, az *Etelka* (Pozsony–Kassa 1788) pedig nem más, mint az abszolutisztikus udvarok politikai regényének sajátos magyar változata, a rendi nacionalizmus szelleméhez való alkalmazása.

*

A késő-barokk széppróza termékei, melyek a 18. század második felében oly népszerűek voltak, viszonylag hamar kihullottak az idő rostáján. Számos alkotásának komoly stílárís színvonala ellenére a későbbi korok ízlése ezt az irodalmat csakhamar avatagnak érezte. Fejlődéstörténeti szerepe azonban

igen nagy: a didaktikus jellegű prózától az önálló szépirodalmi formákhoz, az elbeszélés különböző nemeihez és a regényhez vezetett át s ezáltal a polgári érzés- és gondolatvilág kifejezésére alkalmas műfajokat honosított meg.

Kiadások

Szent Hilarius. Kiad. és bev. *Incze Gábor*. 1943.

Irodalom

Alszeghy Zsolt: Illei János élete és írói működése. Nagyszombat 1908. – *Berthóty Ilona*: Dugonics és Barclay. 1909. – *Eckhardt, Alexandre*: Télémaque en Hongrie. Revue des Études Hongroises 1926. 166–171. – *Csűry Bálint*: Bod Péter Szent Hilariusának forrása. ErdISz 1928. 99–116. – *György Lajos*: A magyar anekdota története. 1932. – *Kozma Antal*: Fénelon Télémaque-jának egy XVIII. századi magyar verses feldolgozása. Pécs 1932. – *Baróti Dezső*: Dugonics András és a barokk regény. Szeged 1934. – *Turóczy-Trostler József*: Keresztény Herkules. ItK 1935. és Magyar irodalom – világirodalom. I. 1961. 265–280. – *Bácskainé Pollák Zsuzsa*: Benyák Bernát és a francia irodalom. Szeged 1939. – *György Lajos*: A magyar regény előzményei. 1942. – *Pethő Jenő*: Gerő György S. J. Keresztény Herkulese. 1942. – *Alszeghy Zsolt*: Faludi Nemes Emberének rokonai. ItK 1943. 68–80. – *Tarnai Andor*: Egy tibetinek álcázott laikus erkölcsstan a XVIII. századi magyar irodalomban. ItK 1958. 177–186. – *Berényi-Révész, Maria*: Humanistische Anregungen bei den Anfängen des ungarischen Romans. A "Renaissance und Humanismus in Mittel- und Osteuropa II." c. kötetben. Berlin 1962. 95–103.